

Den kungliga närvaron i Stockholms stads tänkeböcker
-Från Karl IX till Gustav II Adolf

Andreas Williamsson
Historiska institutionen vid Linköpings universitet
Vårterminen 2004
B-uppsats
Handledare: Dag Lindström

Innehållsförteckning

<u>Inledning</u>	sid. 3
Syfte och frågeställningar	sid. 4
Forskningsläget	sid. 4-5
Källmaterial	sid. 5-6
Övrig litteratur	sid. 6
<u>Det svenska rättssystemet</u>	sid. 7-8
Rättslig utveckling från Gustav Vasa till Gustav II Adolf	sid. 8-9
<u>Två kungar och deras bakgrunder</u>	sid. 10
Karl IX	sid. 10-12
Gustav II Adolf	sid. 12-13
Stockholm	sid. 14
<u>Stockholms tänkeböcker</u>	sid. 15
Påbud	sid. 15-18
Hänvisningar och fribrev	sid. 18-21
Kungliga domar	sid. 21-24
Övrigt	sid. 24-25
<u>Slutsatser</u>	sid. 26-27
<u>Käll- och litteraturförteckning</u>	sid. 28

Inledning

Jag har valt att granska den kungliga närvaron i Stockholm stads tänkeböcker under åren 1603-1605 och 1628-1630. Det är visserligen en historia om kungar och deras makt, men de talar till oss på ett annat sätt än vi kanske är vana vid. Genom tänkeböckerna får en närmast unik bild av förhållandet mellan kungen och Stockholms borgare. Vi kan utläsa vad kungarna oroar sig för och vilka trätoämnen som finns mellan dem och deras undersåtar. Vi kan även följa Sveriges utveckling ifrån ett obetydligt land i Europas utkant till en stormakt fruktad av många. 1600-talet är en synnerligen spännande tid i Sveriges historia.

Det är också historien om far och son, framväxande statlig kontroll och en tid med nya samhälleliga krav. Stockholm har som huvudstad i ett expansivt rike också en framskjuten och intressant position.

Syfte och frågeställningar

Mitt syfte har varit att följa två kungar, båda verksamma under den första halvan av 1600-talet, och se hur de skiljer sig ifrån varandra i sitt förhållande till Stockholms borgare och stad. Som bakgrund och källmaterial har jag använt mig av Stockholms tänkeböcker ifrån åren 1603-1605 respektive 1628-1630. Att granska deras förehavande i och påverkan på Stockholm känns som ett lagom format. Det är en turbulent period i Sveriges historia och mycket händer både inrikes och utrikes. De två kungarna, Karl IX och Gustav II Adolf, är far och son men har delvis annorlunda utgångslägen och agerar också annorlunda. Vilka är skillnaderna och vad är bakgrunden till och skälen bakom dem? Staten, byråkratin och lagstiftningen är också under ständig utveckling för att föra Sverige ut ur medeltiden och in i en ny tid med nya ambitioner och krav. Hur märks detta i tänkeböckerna?

Frågeställningarna är alltså:

- Hur ser de två kungarnas närvaro i tänkeböckerna ut?
- Finns det några skillnader och i så fall varför/varför inte?
- Vem är initiativtagaren i kontakterna mellan borgare och kung?
- I vilken typ av ärenden och sammanhang förekommer kungarna?

Forskningsläget

Den tidigare forskning som jag har kommit i kontakt med har till största delen behandlat den rättsliga utvecklingen ifrån gamla medeltidslagar och mot ett system med stärkt inflytande för kronan och staten. Att det faktiskt har skett en sådan utveckling om än långsam och många fall ofullständig verkar det inte råda någon tvekan om.

Robert Sandberg har i sin avhandling inriktat sig på frågor som är snarlika mina men fokuserar främst på åren mellan 1599 och 1620. Hans avhandling är av uppenbara skäl mycket mer omfattande än den här uppsatsen kommer att bli. Men är ändå den tidigare forskning jag kunnat hitta som bäst överensstämmer med mitt eget syfte och min egen målsättning. En av hans övergripande frågor är av särskilt intresse för den här uppsatsen:

Hur långt sträckte sig kronans inflytande över Stockholm?

Sandberg menar att Karl IX:s död innebar en tillfällig lättnad för Stockholmsarna även om hans efterföljare Gustav II Adolf så småningom stärkte greppet om staden igen med benägen hjälp av kanslern Axel Oxenstierna.¹ De två kungarna hade båda ett stort inflytande över staden, dess invånare och dess huvudnäringar. Särskilt Karl IX detaljstyrde staden i väldigt stor utsträckning och var på många sätt sin fars son. Statens växande inflytande och effektivitet när det gällde skatteinsamlingen gjorde att stadens borgare fick allt mindre att säga till om.

En annan relevant avhandling är skriven av Dag Lindström och heter ”Skrå, stad och stat”. Här har han valt att fokusera på tre nordiska städer, bland annat Stockholm, och undersökt skrånas utveckling mellan 1350 och 1622. Lindström konstaterar tidigt att Stockholm sällan åtnjöt någon större frihet, till skillnad ifrån många andra städer ute i Europa. Denna begränsade frihet skulle också komma att ytterligare minska i takt med att centralmakten stärktes, utvecklades och effektiviserades. Kronan fick också mer inflytande när det gällde stadens ledning, val av borgmästare och rådmän. Kungamakten expanderade in på områden som den tidigare inte visat något större intresse för och stärkte sitt grepp över dem. Gustav Vasa nämns som den första kung som märkbart stärker sin makt över Stockholm. Hans efterföljare kommer att fortsätta på den inslagna vägen.

Källmaterial

Jag har använt mig av tryckta versioner av Stockholms tänkeböcker gällande de undersökta åren. Dessa har kontinuerligt blivit uttyda, renskrivna och tryckta i den mån det varit möjligt av Stockholms stadsarkiv. Under åren 1628-1630 ingår också tänkeböckerna för den Norra Förstaden (det vill säga Norrmalm) som från och med år 1602 hade en egen magistrat och stod under stort kungligt inflytande.² När det gäller tänkeböckernas tillförlitlighet är det inte omöjligt att sådant som inte bedömt som viktigt av skrivaren eller rådet helt enkelt har utelämnats. Vi vet att så varit fallit med domböcker ifrån 1600-talets början.³ Men det går nog att anta att allt som rört kungen nedtecknats och finns med. I de flesta fall har originalhandlingarna varit i ett relativt oskadat skick och redigeringen har skett utan större textförluster. I tänkeböckerna för åren 1629-1630 finns både en redigerad och en ursprunglig version av tänkeböckerna med. Båda dessa förekommer i böckernas register och i min undersökning. Notisernas längd varierar från en handfull meningar till flera sidor, men är oftast kortfattade och sakliga. Jag har till stor del

¹ Robert Sandberg, *I slottets skugga Stockholm och kronan 1599-1620*, (Stockholm 1991), sid 374 ff.

² *ibid.*, sid 18

förlitat mig på det personregister som förekommer i slutet av tänkeböckerna när jag har undersökt de fall där någon av kungarna omnämns. Jag har ingen anledning att betvivla dess sanningshalt. Alla citat är ordagrant återgivna, inklusive eventuella stavfel. Dock har jag tagit mig friheten att redigera de namnstavningar som förekommer så att de bättre stämmer överens med moderna namnformer.

Övrig litteratur

För att få en bild av hur de gamla medeltida lagarna var utformade och hur de förändrades så har jag använt mig främst av "Svensk rättshistoria" av Göran Inger. Denna bok tillsammans med "För gud, staten och folket" av Jan Sundin har försett mig med bakgrunder och förklaringar till den rättsliga förändring som ägde rum före och under 1600-talet. Jag har främst velat visa att trots förändringarna så användes fortfarande stora delar av de medeltida lagarna långt efter att de skrevs.

En allmän historisk översikt över det tidiga 1600-talet har jag fått genom "Det svenska samhället – 800-1720" av Thomas Lindkvist och Maria Sjögren. Den har lämpat sig väl då mitt syfte inte har varit att i detalj beskriva redan allmänt kända fakta om de två undersökta kungarna.

Jag har redan tidigare nämnt Roberts Sandbergs bok "I slottets skugga" som varit till stor hjälp för att skildra Stockholms relation till kungamakten och då särskilt till kung Karl IX. Men den har även gett mig en inblick i stadens historia och utveckling under det tidiga 1600-talet. Den text som finns däri ligger till grund för den korta historiska översikt över Stockholm som ingår i uppsatsen.

³ Jan Sundin, För gud, staten och folket, (Lund 1992) sid 17

Det svenska rättssystemet

Det svenska rättssystemet har inte haft ett eget liv utan påverkats av samhällets övriga utveckling.⁴ Lagarna speglar samhället politiska, sociala och ekonomiska uppbyggnad. De äldsta lagarna som vi känner till är de svenska landskapslagarna. De finns bevarade i fragment ifrån slutet på 1200-talet och fram till mitten av 1300-talet.⁵ Just att det rörde sig om skilda lagar för olika landskap pekar på hur svag centralmakten var och hur splittrat Sverige var. En särskild stadslag tillkom omkring år 1350 på initiativ av kung Magnus Eriksson. Samma kung utarbetade även en allmän landslag som skulle komma att omarbetas och stadfästas av en annan kung, Kristoffer år 1442. Redan före år 1350 började kungarna också utfärda särskilda privilegiebrev och stadgor, som den berömda Alnsö stadga från omkring 1280 som lade grunden till den svenska adeln. Rättssystemet var influerat av kyrkan och även i viss mån den tyska rätten.

Betraktar man de straff som utdöms så finner man att de pekar på avsaknaden av en kraftfull centralmakt med våldsmonopol. Samhället har inte de polisära resurser som krävs för att kunna gripa och fängsla alla misstänkta brottslingar. De vanligaste straffen var böter där en del gick till offren och en del gick till kronan. Böterna var alltså en del av kungens inkomster. Ett annat vanligt straff var fredlöshet antingen i landskapet eller i hela riket och olika former av kroppsbestraffningar var inte heller så ovanliga. Dödsstraff och stymplingar var egentligen rätt sällsynta även om de straff som nämndes i lagarna var väldigt hårda. De förekom främst om brottslingen togs på bar gärning eller var inblandad i brott mot kronan.

Kyrkan var en annan maktfaktor att räkna med i det medeltida samhället. Speciellt familjerätten det vill säga allt som gällde äktenskap, föräldrar och barn och arv, låg dem varmt om hjärtat. Dock vill kyrkan inte befatta sig med dödsstraff utan fördrog bannlysningar och botgöringar av olika slag.

Rättegångarna var som regel offentliga tillställningar som utspelade sig på häradstinget ute på landsbygden och i rådsstugan i städerna. Domarna var i regel inte juridiskt skolade och den kärande och svarande förväntades föra sin egen talan såtillvida att det inte fanns någon officiell åklagare eller försvarsadvokat. De två vanligaste processformerna var edgärdsmanprocessen och nämndprocessen. Edgärdsmanprocessen innebar att en grupp män svor ed på att käranden eller svarandens påstående var rätt och sant. Hur många som fick svära varierade beroende på hur allvarligt brottet ansågs vara. Detta förfarande gjorde det naturligtvis svårt för främlingar att

⁴ Följande avsnitt bygger på "Svenska rättshistoria" av Göran Inger (Malmö 1997), sid 11-122

⁵ Göran Inger, (Malmö 1997), sid 14 f.

försvara sig mot någon som var etablerad i området. Nämndprocessen innebar att en nämnd om tolv personer tillsattes, de stridande parterna valde hälften var. Dessa skulle sedan granska bevismaterialet och bestämma vem som var skyldig. Denna metod blev gradvis allt vanligare även om inte edgärdsmanprocessen officiellt avskaffades förrän 1695.⁶

Rättslig utveckling från Gustav Vasa till Gustav II Adolf

Gustav Vasas (kung 1523-1560) införande av reformationen bidrog till att stärka kronans makt på många sätt. Inte bara ekonomisk utan även juridiskt och politiskt. Sverige började även bli mer och mer integrerat i övriga Europa. Näringslivet utvecklades allt mer. Den kungliga förvaltningen och byråkratin byggdes ut. Skatteinsamlingen effektiviserades och kungamakten blev ärftlig. En ny samhällsklass började också ta form, befolkad främst av kungliga tjänstemän och fogdar inte sällan rekryterade ifrån prästerskapet eller de ofrälse.

Så tidigt som 1538 gjordes försök med en överdomstol som skulle resa runt över hela och döma i kungens ställe.⁷ Den placerades dock i malpåse då kungen blev osams med den tilltänkta ordföranden och landsförvisade honom. Två år senare gjordes ett nytt försök, denna gång med en fast domstol som bara gällde för Västergötland och som fortfarande hänvisade dödsdomar till kungen. Även den lades ner tämligen omgående och perioden 1542-1560 utdömdes den kungliga rättvisan av ett eller flera riksråd. År 1561 instiftade så Erik XIV (kung 1560-1568) den Höga nämnden som skulle fara runt landet vart tredje år och döma. Kungen valde att utnyttja den även som en slags underrättelsetjänst och gav sin sekreterare Jöran Persson en hög position. Efter hårda kampanjer mot främst adeln lades Höga nämnden också ner. Karl IX gjorde fler mer eller mindre lyckade försök innan Gustav II Adolf slutligen införde en fast hovrätt i Stockholm 1614. Tanken var att hovrätten i Stockholm skulle vara överordnad övriga hovrätter som så småningom skulle komma att etableras runt om i landet och i de svenska Östersjöprovinserna. Så blev dock inte fallet, istället blev samtliga hovrätter mer eller mindre jämställda. Hovrätten försvagades dessutom av att kungen fortfarande hade rätt att ingripa när det gällde dödsdomar eller högmålsbrott och det blev möjligt att överklaga sin dom direkt till kungen. Men med hovrättens införande så knöt kronan alltmer till sig den dömande och lagstiftande makten i riket. År 1541 hade det blivit krav på att de lägre rättsinstanserna skulle föra protokoll så kallade domsböcker över alla rättegångar. Dessa skulle sedan Gustav Vasa regelbundet begära in efter år 1549 för att

⁶ Ibid., sid 53

⁷ ibid., sid 111 f.

kunna kontrollera så att kronan verkligen fick sin rättmätiga andel av bötesbeloppen även om böterna utgjorde en allt mindre andel av statens intäkter. Efter att hovrätten instiftas skulle domsböckerna insändas till dem och noga granskas.

Straffen blev mildare även om de fortfarande var väldigt hårda med våra mått mätt. Hovrätten tenderade också att utdöma mildare straff än de lägre instanserna. Straffarbete i gruvor eller vid fästningsbyggen blev vanligare och likaså frihetsberövande straff.

Ett åklagarväsen började så sakteliga växa fram och även advokater som representanter för de inblandade parterna blev allt vanligare.

Två kungar och deras bakgrunder

Karl IX

Karl IX föddes 1550 och var Gustav Vasas yngste son.⁸ När kungen dog år 1560 så blev hans äldste son Erik kung och de andra tre Johan, Magnus och Karl blev hertigar, en ny titel importerad ifrån kontinenten. Karls hertigdöme omfattade Södermanland, Närke, Värmland och norra Västergötland. Det dröjde dock inte länge förrän det blev osämja mellan bröderna, Magnus var sinnessjuk och utgjorde aldrig något direkt hot. Johan hade gift sig med den polska prinsessan Katarina Jagellonica och drev en väldigt självständig politik i sitt hertigdöme. Erik gjorde vad han kunde för att begränsa Johans makt och lät fängsla honom och hans hustru 1563. Anklagelserna var högförräderi eftersom han hade förhandlat med den katolske polske kungen utan kungligt samtycke. Erik startade även ett krig mot Lübeck, Polen och Danmark samma år, ett krig som kom att bli känt som det nordiska sjuårskriget. Kriget gick inget vidare för Sverige, danskarna erövrade snabbt Älvsborgs fästning, Sveriges enda andningshål på västkusten.

Erik XIV grundlade även sin egen högsta domstol, känd som Höga nämnden. Den skulle var överordad alla andra rättsinstanser men blev snabbt en kunglig privatdomstol, underrättelsetjänst och ett maktinstrument mot adeln. Många höga adelsmän hamnade inför rätta anklagade för maktmissbruk och förskingring. De dömdes som regel till höga bötesstraff.

Våren 1567 kallade kungen till riksdag i Uppsala. Samtidigt befann sig flera personer ur högadeln i fängelsehålorna på slottet i Uppsala bland andra medlemmar av den mäktiga Stureätten som varit riksföreståndare innan Gustav Vasa. Kungen besökte dem och anklagade dem för att konspirera mot honom. I ett vredesanfäll drog han sin dolk och knivhögg en av dem för att därefter beordra fängelsevakterna att ha ihjäl resten av fångarna. Sedan flydde Erik till skogs, men blev snabbt upphittad igen. Han bedömdes som oförmögen att uppfylla sina plikter och uppgifter som kung. Medan han tillfrisknande styrde riksrådet i hans ställe. Johan och hans hustru släpptes ut ur sin fångenskap. Erik tillfrisknade dock relativt snabbt. Som inte detta var nog så gifte han sig sommaren 1568 med kammarjungfrun Karin Månsdotter, ett mycket olämpligt val för någon av kungligt blod. Varken Karl eller Johan kom till hans bröllop.

Giftermålet blev droppen som fick bägaren att rinna över. Johan och Karl hade nu tillräckligt med stöd för att kunna höja upprorsfanan och starta ett inbördeskrig. I slutet av 1569 avsattes så

⁸ Stycket om kungarnas bakgrund bygger till största delen på "Det svenska samhället 800-1720" av Thomas Lindkvist och Maria Sjöberg (Lund 2003) sid 253-419.

Erik och fängslades på Stockholms slott. Ny kung blev istället Johan. En av hans första uppgifter blev att försöka avsluta det krig som Erik dragit in landet i. Kriget hade i stort sett stannat upp utan några större vinster eller förluster för någon av de inblandade. Men danskarna hade fortfarande kontrollen över den viktiga Älvsborgs fästning. Vid freden i Stettin 1570 bestämdes det att fästningen skulle återlämnas i utbyte mot en enorm summa pengar. För att kunna betala igen pengarna så blev Johan tvungen att beordra en speciell skatt för alla landets invånare.

Samtidigt som Sverige drogs med ekonomiska problem expanderade Karl i sitt eget hertigdöme. Han grundade nya städer, utökade bergsbruket och uppmuntrade nyodlingar och kolonisation. Det ekonomiska överskottet stannade dock till största delen inom hertigdömet som fungerade som en egen enklav isolerade ifrån det övriga riket.

År 1566 hade Johan och Katarina Jagellonica fått en son tillsammans som döptes till Sigismund. Som son till en polsk prinsessa kunde Sigismund göra anspråk på den polska tronen och 21 år gammal blev han vald till kung av Polen. Som son till Johan III kunde han även göra anspråk på den svenska tronen. Ett problemet var att han var katolik.

I mitten av år 1593, ett år efter att Johan III hade dött, anlände Sigismund till Sverige för att ta sin tron i besittning. Hertig Karl och rådet tänkte dock inte lämna över tronen gratis. De ville att han skulle styra med "råds råde". Sigismund gjorde vissa eftergifter men inte så många som adeln hade hoppats på. Innan han reste hem till Polen igen så bestämde han att Sverige i hans frånvaro skulle styras utav rådet och hertig Karl. Men de fick inte kalla till någon riksdag eller utfärda några stadgor eller förordningar utan kungens tillstånd. Han såg också till att placera några lojala adelsmän på viktiga borgar och poster i riket.

Efter att Sigismund rest hem spred sig missnöjet ibland den kvarvarande adeln. Särskilt hertig Karl ansåg att hans inflytande blivit reducerat. Rådet enades om att göra honom till ordförande och riksföreståndare men Sigismund vägrade godkänna det. År 1594 kallade Karl till en riksdag i Söderköping som bekräftade hans nya ställning. Sigismund ansåg att riksdagen var ogiltig och Karl började förbereda sig för en väpnad konflikt. Rådsherrarna var inte lika pigga på att göra uppror mot den rättmätige kungen som hertig Karl. Sigismund gav rådet ensamt i uppgift att styra landet och förbjöd uttryckligen hertigen ifrån att hålla några fler riksdagar.

Trots detta höll hertigen en ny riksdag redan 1597 i Arboga. Detta var i praktiken början på en statskupp. Rådet vill fortfarande inte stöda hertigens planer men det hindrade inte honom ifrån att inleda en offensiv mot kungens handgångna män i landet. Han hade främst stöd ibland lågadeln och bland borgare och bönder. Många rådsherrar flydde till Sigismund i Polen när

hertigens trupper avancerade genom landet. Karl agiterade hätskt för att deras flykt var ansvarslös och skulle aldrig glömma att de vägrade att sluta upp bakom honom.

Sommaren 1598 landsteg Sigismund i Sverige efter att först ha erövrat Kalmar. Hans armé rörde sig norrut och mötte hertigens trupper strax utanför Linköping vid Stångebro. Kungens trupper ledde ett stort nederlag och hans läge var nu mycket utsatt. Karl krävde att de rådsherrar som flytt till Sigismund omedelbart skulle utelämnas. Sigismund hade inte mycket till val utan utelämnade dem och seglade sedan hem till Polen igen. Sverige var nu mer eller mindre i Karls händer. Hertigen rörde sig ändå försiktigt fram, det dröjde ända till år 1603 innan han lade till sig med titeln kung. Vid en riksdag nästföljande år fastställdes det att kronan skulle övergå till hans närmaste manlige arvinge.

I samband med en riksdag i Linköping år 1600 tillsattes även en domstol för att rannsaka de rådsherrar som tagit sin tillflykt till Sigismund. Hertig Karl var själv åklagare och flera av domstolens ledamöter var hans förtrogna. Flera ledande adelsmän blev halshuggna. Både före och efter det så kallade ”Linköpings blodbad” förekom det avrättningar av personer som hertigen inte litade på. En av rådsaristokratins talesmän, Hogenskild Bielke avrättades till exempel 1605.

Men kriget mellan Polen och Sverige var inte över bara för att Sigismund hade åkt hem. Stridigheterna fortsatte i de svenska besittningarna i Baltikum. Här vann de polska styrkorna betydligt större framgångar.

Stridigheterna mellan Sverige och Polen spillde även över i Ryssland som i början av 1600-talet var synnerligen kaotiskt. Båda länderna försökte påverka valet av ny tsar eftersom de vill ha kandidater som kunna stötta dem själva. Konflikten mellan Polen och Sverige hade även påverkat Östersjöhandeln och orsakat stora förluster för Danmark. Förhandlingarna mellan Danmark och Sverige ledde ingenvart och våren 1611 erövrade danskarna Kalmar. Sverige var inblandat i krig på två fronter när kungen Karl IX dog hösten 1611.

Gustav II Adolf

När Gustav blev myndig och kunde ta sin plats på den svenska tronen år 1613 så var Sverige i krig inte bara med Danmark och Polen utan även Ryssland efter det att Mikael Romanov blivit vald till tsar. Danskarna hade inte bara erövrat Kalmar ut också Älvsborg. Vid fredsförhandlingarna i Knäred 1613 blev kungen än en gång tvungen att betala en mycket hög lösensumma som drabbade hela landet i form av skattehöjningar. Det skulle dröja ända tills 1619

innan lösensumma var helt betald. Det blev överhuvudtaget en väldigt oförmånligt fred för Sveriges del.

Ett tillfälligt stillestånd slöts med Polen 1614 men varade bara i två år. En fred som innebar stora landvinster slöts med Ryssland 1617 och allt krut kunde nu läggas på Polen. På många sätt var det en intern uppgörelse om makten över Östersjön mellan två grenar av samma kungaätt. Många av striderna utspelade sig i Baltikum och slet hårt på lokalbefolkningen. Inte minst eftersom arméerna ofta förväntades vara självförsörjande vilket i praktiken innebar att de levde på plundring och stöld. Efter freden i Altmark 1629 behärskade Sverige stora delar av Baltikum och polska Preussen. Ett förbund hade ingåtts om beskydd av den nordtyska Hansestaden Danzig. Gustav II Adolf var på god väg att realisera sina planer på ett svenskt Östersjövälde.

Freden med Polen frigjorde de svenska styrkorna och gav dem möjlighet att delta i den stora konflikt som var under uppsegling i det splittrade Tyskland. Kungen hade flera anledningar att var intresserad av vad som hände i Tyskland inte minst på grund av sitt beskydd av Danzig och sitt giftermål 1620 med Maria Eleonora dotter till kurfursten av Brandenburg. Dessutom hade de mäktiga Habsburgarna, som redan hade ett väldigt stort inflytande över politiken i Europa, uttryckt ett visst intresse för att även kontrollera Östersjön. De talades om att använda Stralsund som en bas för den habsburgska flottan.⁹

Det 30-åriga kriget pågick mellan 1618-1648 och var både en maktkamp där den mäktiga Habsburgsätten försökte öka sitt inflytande på de tyska småfurstarnas bekostnad och en strid mellan olika religiösa inriktningar; protestanter och katoliker. Kriget hade redan pågått flera år med stora förluster för den protestantiska sidan när Gustav II Adolf anslöt sig till dem. Under våren 1629 rustade han och provianterade sin armé för att ett år senare ge sig in i stridigheterna. Danmark hade tidigare själv försökt leda de protestantiska styrkorna men tvingats till underkastelse när de habsburgska styrkorna invaderade Jylland. Inledningsvis saknade Sverige stöd ifrån de flesta utom en handfull protestantiska småstater. Inte ens Gustav Adolfs svärfar, kurfursten av Brandenburg, gav honom något stöd. Så småningom fick han dock stort ekonomiskt stöd av Frankrike som inte gärna såg att Habsburgsätten växte sin ännu mäktigare än den redan var. Efter flera segrar bland annat vid Breitsfeld in närheten av Leipzig kom så det ödesdigra slaget vid Lützen den 6:e november 1632 då kungen själv stupade.

⁹ Thomas Lindkvist, Maria Sjöberg, "Det svenska samhället – 800-1720" *Klerkerna och adelns tid*, Lund 2003, sid 416

Stockholm

Till skillnad ifrån många stora städer ute i Europa har Stockholm aldrig haft någon större grad av självstyre. Som mest självständig lär staden ha varit mellan Engelbrektupproret 1430 och 1530 men så sent som på 1590-talet valde stockholmsborna att stödja Sigismund istället för hertig Karl i kampen om den svenska kronan. Den förre stockholmsståthållaren och tidigare omnämnde Hogenskild Bielke blev avrättad just i Stockholm 1605 och hans huvud blev uppspikat ovanför stadsporten som en varning till stockholmsborna. Gustav Vasa var den kung som satte stopp för stadens oberoende när han inte längre hade något behov av stadsbornas stöd.¹⁰ Stockholm var en alltför betydelsefull stad för att styras av nyckfulla ofrälse. I fortsättningen kom Stockholm att vara en av de bäst kontrollerade städerna i Sverige. Borgmästaren tillsattes av kungen och rådstugumöten utan kunglig representant närvarande var väldigt ovanliga.

Men det fanns skäl till att den kungliga kontrollen av staden var så hård som den faktiskt var. Stockholm var Sveriges största stad och växte snabbt. På 1580-talet fanns där 7500 bofasta invånare och vid 1620-talets slut så hade det ökat till 11000-12000 trots två pestepidemier.¹¹ Stadens snabba expansion gjorde att den plats där den ursprungligen hade grundats, nuvarande Gamla Stan, så småningom blev fullbebyggd. Stockholm fortsatte att växa på intilliggande öar och malmar. Snabbast växte Norrmalm.

Norrmalm är ett säreget exempel på det kungliga inflytandet över staden. Den var byggd på kronans mark och många av dess invånare jobbade åt kungen. Dessutom låg här en del av kronans industrier. Dagsverken och tomtören tillföll kronan. Trots allt detta svarade stadsdelen formellt under Stockholms jurisdiktion. Karl IX löste detta genom att 1602 förvandla Norrmalm till en egen stad med en egen stadsledning under namnet Norra Förstaden.

Stockholm blev också mer och mer huvudstad istället för bara kunglig residensstad och Sveriges största stad. Under 1600-talet blev den mer och mer ett centrum för den kungliga administrationen som styrde över ett stadigt växande Östersjöimperium.

Rent militärt var staden också viktig, den var en av få med egen stadsmur, men framförallt var den en viktig hamn för den svenska Östersjöflottan och skeppsvarvet var ett av Sveriges största arbetsplatser.

¹⁰ Sandberg, sid 20f.

¹¹ ibid., sid 17

Stockholms tänkeböcker

Jag har valt att dela upp det material som jag har fått ut ur tänkeböckerna i följande kategorier: påbud, hänvisningar och fribrev, kungliga domar och övrigt. Jag har valt just dessa kategorier därför att de är relevanta för min undersökning och dessutom relativt lätta att sortera in i. Ofta går det ganska lätt att avgöra vilken typ av kunglig inblandning det rör sig om i tänkeböckernas noteringar, där ofta just orden påbud, kungliga brev ofta används. De fall som hänvisas direkt till kungen är inte heller svåra att identifiera. Under övrigt har sådant som varit lite otydligt, ovanligt eller kanske väldigt säreget för någon av kungarna sorterats in. Den kungliga närvaron är uppdelad på följande sätt:

Tabell 1

Den totala kungliga närvaron i tänkeböckerna

År	Antal omnämningar ¹
1603	28
1604	28
1605	9
1628	41(4)
1629	28(6)
1630	41(1)

1. Siffrorna inom parantes gäller för den Norra Förstaden.
(Stockholms tänkeböcker 1603-1605, 1628-1630)

Påbud

Under kategorin påbud har jag samlat kungliga besked, order och förfrågningar. Dessa har karaktären av envägskommunikation mellan kungen och stockholmarna. Visst kan de komma med protester och invändningar men i slutändan måste de nästan alltid foga sig ändå. Påbuden är en av de största kategorierna och jag tänker därför inte gå in på några enskilda fall utom för att exemplifiera.

Tabell 2

Antalet kungliga påbud i tänkeböckerna

År	Antal påbud¹
1603	11
1604	10
1605	5
1628	14(2)
1629	11(3)
1630	15(0)

1. Siffrorna inom parantes gäller för den Norra Förstaden.
(Stockholms tänkeböcker 1603-1605, 1628-1630)

Karl IX begär, beordrar, förmanar och påminner både en och två gånger om tidigare inlagor. Ofta handlar det om militären och flottan som är i behov av proviant, vapen och någon enstaka gång manskap. Många påbud handlar också om rent ekonomiska frågor såsom skatteinbetalning, extraskatter och förbud mot handel med tyska mynt. Men när det gäller pengar så är borgarna betydligt mer motstridiga. I juni 1603 begär den dåvarande hertigen in 3000 daler ifrån borgerskapet men då börjar borgarna beklaga sig över hur eländigt de har det och kungen får nöja sig med endast 1000 daler.¹² I maj 1604 vill Karl införa en gulds katt i alla städer i riket. För Stockholms del skulle den hamna på 300 ungerska gyllen. Några dagar senare svarar borgarna med att någon sådan skatt har aldrig funnits tidigare och dessutom har Stockholms borgare redan sagt nej en gång tidigare 1595 när Sigismund begärde samma sak. Det slutar alltså med att någon gulds katt aldrig erkänns eller utbetalas.¹³ Under år 1604 påminner kungen två gånger om att ”månadspenningarna” ännu inte är till fullo betalda. Andra gången han påminner stockholmsborna så nämner han att somliga inte har betalt på så länge som sju månader.¹⁴ I

¹² ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1603-1604 , sid 86

¹³ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1603-1604, sid 195, sid 199

¹⁴ *ibid.*, sid 295, sid 299

augusti 1605 nämner Karl först att brudskatten ska betalas, en knapp månad senare påminner han om den igen.¹⁵

Karl låter inte heller stockholmsborna glömma bort att han håller dem under uppsikt. Under 1603 talar han om att han minsann håller ett vakande öga på alla främlingar i staden och uppmanar dem alla att anmäla sin ankomst till hans tjänstemän.¹⁶ När han under 1605 ska resa bort ifrån huvudstaden i två månader vill han först försäkra sig om att ständerna ska hålla sams i hans frånvaro. Om någon lömsk förrädare försöker uppvigla någon så ska denne omedelbart angivas till antingen hertig Johan eller drottningen.¹⁷ Kungen låter även införa ett nytt viktsystem under år 1604.¹⁸

På ett eller annat sätt handlar de allra flesta av Gustav II Adolfs påbud antingen om flottan eller armén. Framför allt är det proviant som efterfrågas eller tunnor och timmer men även en speciell skatt på tre mark för alla över tolv. Tonen är hård och kungen hotar flera gånger med höga böter för de som inte åtlyder hans befallningar. Det stora tvistämnet mellan kungen och borgerskapet mellan 1629 och 1630 handlar om just flottan. I början av 1629 talar kungen om att han vill ha ihop 40 skepp ifrån riket alla städer, men kan nöja sig med 20 till att börja med. Borgarna ska internt lösa finansieringen, den kan antingen själv bygga skeppen eller så kan de bidra med pengar. De som inte har råd att betala för sig ska utskrivs som båtsmän.¹⁹ Stockholms borgare ska ordna fram fyra skepp som ska ordnas i ett skeppskompani och användas både till handel och försvar. De som inte vill ställa upp på detta hotas med böter. Borgarna försöker komma undan med endast tre skepp, men riksrådet och kungen beslutar att det är fyra skepp som gäller. Norra Förstaden beordras att skjuta till mer pengar. I början av år 1630 har fortfarande inga skepp levererats och kungen straffar borgerskapet med böter. Tio månader senare, i slutet av samma år, klagar skeppskompaniets ordförande över att endast ett skepp inkommit. Det verkar mestadels röra sig om passivt motstånd, trots att kungen så ofta påminner om skeppspenningarna förekommer endast en officiell protest ifrån stadens borgmästare och den beskrivs inte närmare.²⁰

De få påbud som inte handlar om krigiska ting är av en ganska blandad natur. Allt ifrån mer ekonomisk stöd till det ”Indiska kompaniet” till förflyttning av en ”watukånst” (sannolikt fontän)

¹⁵ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1605-1608 (Stockholm 1963), sid 51, sid 58

¹⁶ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1603-1604, sid 282

¹⁷ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1605-1608, sid 51

¹⁸ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1603-1604, sid 358

¹⁹ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1629, sid 121-122

²⁰ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1630, sid 170

för att den alltid förfryser på sin nuvarande plats. Men det går även att notera att kungen har ett visst intresse för Stockholms utveckling. Förutom att han uppmanar borgarna i staden att hjälpas åt med att återuppbygga kyrkoherdens nedbrända hus uppmantrar han två gånger under 1630 till en förtätning och förbättring av bebyggelsen. Han ger rentav rådet och borgmästaren rätt att tvångsinlösa tomter med bra läge om inte ägaren visar något ordentligt intresse av att bebygga dem.²¹ Han låter även registrera alla borgarbarn över åtta år och ”*til huadh lärdom deres föräldrar holle dem*”.²² Det är dock osäkert vilket hans syfte med detta skulle tänkas vara.

Hänvisningar och fribrev

Under kategorin hänvisningar har jag sorterat in de tillfällen då kungen nämns som en referens eller någon använder sig av någon form av kungligt fri- eller privilegiebrev för att stärka sin sak. Det handlar alltså olika fall där människor på något sätt lånar auktoritet från kungen. Detta är en annan relativt stor kategori, i alla fall när det gäller de noteringar som berör Gustav II Adolf.

Tabell 3

Kungliga fribrev och hänvisningar i tänkeböckerna

År	Antal fribrev/hänvisningar¹
1603	3
1604	1
1605	2
1628	10(0)
1629	8(2)
1630	10(1)

1. Siffrorna inom parentes gäller för den Norra Förstaden.
(Stockholms tänkeböcker 1603-1605, 1628-1630)

²¹ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1630, sid 41-42

²² *ibid.*, sid 106

Av Karl IX totalt sex noteringar är fem någon form av fall där kungliga privilegiebrev åberopas. Ett av dessa privilegiebrev är dock inte skrivet av honom utan hans föregångare, Sigismund. Det verkar röra sig om Sigismunds sekreterare som har lånat pengar ifrån en organist vid namn Pauell.²³ Det sista fallet som inte handlar om kungliga fri- eller privilegiebrev behandlar dödsboet efter kungens renvaktare. Kungen omnämns endast som arbetsgivare till den avlidne.²⁴

De fribrev som kungen själv utfärdat behandlar så vitt skilda ting som en arvsvist, ett fastighetsköp, privilegier för Stockholms värdshusvärdar och en fullmakt till en av kungens hantlangare.

Gustav II Adolf förefaller att vara betydligt mer generös när det gäller utdelningen av olika former av privilegier och tillstånd. De allra flesta noteringarna i tänkeböckerna handlar antingen om olika former av fastighetsaffärer eller regleringar av handel och hantverk. Endast två fall förekommer där kungen omnämns som någon form av referens, och det är när en ”kungens lakej” är inblandad i ett misshandelsfall och när en viss Hans Pålsson, en man med obetalda skulder, inte kan nås för att han är sänd till Norrland på kungligt ärende.²⁵ Det finns också tillfällen då olika människor befrias ifrån betungande plikter och utgifter av olika skäl. Slutligen så finns det också tre fall där dömda brottslingar åberopar kungliga brev som visar att de har avtjänat sina straff eller benådats.

Fastighetsaffärerna kan delas in i två underkategorier: tomt- eller fastighetsköp och tvister kring tomt eller fastigheter. Att visa att man har ett kungligt brev på sin tomt är tydligen ett mycket starkt argument och ett sätt att lösa eller förebygga olika former av tvister. Ett exempel utspelar sig i slutet av år 1628. En D.Olaus beklagar sig över att en skräddare Engell har kommit över ett kungligt brev på en tomt genom att ljuga. Rätten svarar då att de intet kan göra mot ett kungligt brev oavsett om det är falskeligen inskaffat eller ej.²⁶ Det förekommer sällan klagomål på de fastighetstvister där kungen har utfärdat privilegiebrev till ena eller andra parten. Det förekommer även ett tillfälle där kungen gjort en tomt specifikt ärftlig.²⁷ Säljare och framförallt köpare av fastigheterna är i flera fall adelsmän.

När det gäller handel och hantverkare så förekommer kungen främst som utdelare av olika former av tillstånd, antingen för att vissa personer ska få etablera sig själva i staden eller för att någon borgare ska få ägna sig åt vissa typer av affärer. Särskilt utrikeshandel verkar vara ett

²³ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1603-1604, sid 6

²⁴ *ibid.*, sid 58

²⁵ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1629, sid 62, 1630, sid 42

²⁶ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 156

känsligt kapitel. I början av år 1629 får Stockholms borgare tillstånd att brygga 3060 tunnor öl, men de får samtidigt veta att de kommer att straffas med böter om det skulle uppdragas att de sålt tomma tunnor till någon främling.²⁸ Försäljning av järn figurerar två gånger under 1630. Den ena gången är det en köpman i Nyköping vid namn Petter Rosett som har sålt 100 skeppspund stångjärn till en holländare och den andra gången är det en viss Lukas Hedding som beklagar sig över att hans stångjärn blivit beslagttaget.²⁹ Peter Rosett visar sig snart ha kungligt tillstånd för sin verksamhet. Men Lukas Hedding kan inte visa upp något sådant trots att han påstår sig ha det. Dessutom verkar han ha köpt upp en stor mängd järn ifrån den närliggande trakten utan att någonsin ha utbjudit det till försäljning hos stadens övriga invånare. Han får inte tillbaka sitt järn och ärendet vidarebefordras dessutom till riksrådet. Överhuvudtaget verkar utlandet och utlänningar ha kungens särskilda intresse. En bagare ifrån Hamburg och även en dansk köpman vid namn Söfring Clementson visar upp ett särskilt kungligt tillstånd att slå sig ner och bedriva verksamhet i staden.³⁰ Men kanske är det när det gäller undantagen ifrån normen som ett kungligt tillstånd är av särskild vikt? De två andra fall då enskilda personer ges tillstånd att bedriva särskilda näringsverksamheter rör nämligen kvinnor. Det första faller rör Bengt Rysstolks hustru som ”må bruka borgelig näring och gifua staden 12 daler...”. Hon blir därmed också förskonad ifrån diverse betungande plikter såsom omläggning, bakning och bryggning. Det andra fallet gäller Bengt Matsons hustru som får kungligt tillstånd att bedriva handel.³¹

Ett relativt märkligt fall inträffar under sensommaren 1628 då en kontrovers uppstår kring tryckandet av 600 lagböcker. Kungens sekreterare Andreas Bureus och hans bror Jonas anklagar en man vid namn Ignatius Meurer för att ha tryckt upp en stor mängd lagböcker utan vare sig tillstånd ifrån kungen eller honom. De vill att hans privilegier ska förverkas och böckerna beslagtgas. Ignatius svarar att han gjorde det för att tjäna ungdomen. Andreas säger sig kunna framskaffa brev ifrån kungen själv som kan stärka hans sak. Hur det hela slutar är dock oklart.³²

Flera personer visar upp kungliga brev som befriar dem ifrån ”borgerliga plikter”. De flesta fribrev har dock någon form av tidsgräns. Undantaget är en viss Melker Drelich, bosatt i Norra Förstaden, som från och med den 28:e april 1628 ska vara befriad ifrån all ”stadztunga”.³³ En viss Isaac Cabeliou blir befriad ifrån borgerliga plikter i sex år medan Erik Eriksson blir det fram

²⁷ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 160

²⁸ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1629, sid 19

²⁹ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1629, sid 45-46, sid 79-80

³⁰ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 39, sid 166

³¹ *ibid.*, sid 35, sid 46

³² ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 90

³³ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1629, sid 316

till dess att den kyrkan han bekostar står färdig.³⁴ I den här underkategorin återfinns också det första och enda klagomålet mot något av de kungliga fribreven. En viss doktor Robertson ska slippa en särskild skatt, men rådet meddelar att staden inte har råd att låta honom slippa betala. Ärendet skickas vidare till riksrådet.³⁵

Våren 1628 noteras det att en ung kvinna vid namn Marina Olofsdotter beklagar sig över att den man som mördat hennes far för 16 år sedan inte har straffats. Mannen som heter Johan Henriksson svarar då att han har bötat 120 daler och stödjer sig på ett kungligt fribrev. Drygt ett år senare noteras det att en man som heter Stefan Carel släppts ur arresten på kunglig order. I oktober 1630 hävdar Christian Bagares hustru att hennes man har blivit benådad av kungen och ombeds då att skaffa fram någon form av bevis på detta.³⁶

Kungliga domar

Under den här rubriken har jag samlat de brottsfall och domar som vidarebefordrats direkt till kungen eller som väckt kungens personliga intresse. De är relativt fåtaliga för båda kungarna. Brotten betraktas ofta som synnerligen grova, även om de inte alltid faller in i vår moderna definition av allvarliga brott. Jag har därför valt att beskriva varje enskilt fall lite mer ingående än vad jag har gjort när det gäller de övriga kategorierna.

Mellan 1603-1605 har sex stycken fall vidarebefordrats till kung Karl IX för dom, tre 1603 medan han ännu fortfarande titulerade sig hertig, två år 1604 och ett år 1605.³⁷ De två första fallen rör sig om baktalning av kungen och en mystisk främling, det tredje och fjärde om uppsägning av borgerskap respektive bristande respekt för myntet. De två sista om dråp.

Det första fallet handlar om en skrivare som heter Måns Börjesson som enligt flera vittnen ska ha uttalat sig nedsättande om Karl och hans förmåga att styra landet.

*”Skall hertigh Carl länge regere, då blifuer huarkenn brödh eller bärning meer i Suerige.[---]
Skall hertigh Carl länge regere, dhå blifuer Suerige ödhe.”*

Måns verkar vara en tämligen oförsiktigt figur, dels verkar han arbeta åt kungen och dels är några av de vittnen som hört honom soldater och rentav en fogde. Han blir utan prut förd till slottet för att bli förhörd och dömd.

³⁴ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1630, sid 6-7, sid 69

³⁵ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 89

³⁶ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 18, 1629, sid 292, 1630, sid 199

³⁷ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1603-1604, sid 57, sid 68-69, sid 73, sid 285-288, sid 372-377
1605-1608, sid 75-77

Det andra fallet utspelar sig redan samma månad och handlar om en icke namngiven person som tagit tjänst hos en av stadens hantverkare Paul bårdskårare som förefaller vara blind. Tydligt är denne främling känd av kungen sedan tidigare som en förrädare som har samarbetat med rikets fiender. Mannen ska omedelbart skickas till slottet i Nyköping för förhör och Pauls bostad ska genomsökas. Eventuellt kan Paul få tillbaka honom efter att kungen försäkrat sig om att han inte har ont i sinn.

En man vid namn Per Månsson vill avsäga sig sitt borgerskap och inväntar kungligt besked i frågan. Något dylikt är dock inte bokfört i tänkeböckerna.

Det första dråpet har skett på en skotsk soldat vid namn Andrew Buck och enligt hans befäl och kamrat så är den skyldige en viss Hans Smith ifrån Hamburg som också verkar vara en soldat. Protokollet är noggrant och omfattande. Enligt flera vittnen så satt de två soldaterna och drack öl hemma hos en tredje man vid namn Hans Gycklare. Som för övrigt inte verkade ha något tillstånd för utskänkning. Männerna hade lagt ifrån sig sina vapen och drack öl i godan ro när de började smågräla om vem som var den skickligaste fäktaren. Andrew drog då sitt vapen och började hugga efter Hans som satt inklämd bakom ett bord. När hans sökte skydd bakom bordet och sträckte sig efter sin egen värja så vältes det och det ljus som fanns ovanpå släcktes. Det blev mörkt i rummet och i det tumult som uppstod så dödade Hans den skotske soldaten. De flesta verkar luta åt självförsvaret. Det noteras även att Andrews skotska kamrater har misshandlat Hans rätt ordentligt när de infångade honom. De närvarande rådmännen och fogden rekommenderar att Hans bötfälls med 80 mark, men skickar för säkerhets skull ärendet vidare till kungen.

Det framkommer klagomål på att en viss Jöns Staffansson, borgmästare i Bogesund, inte har någon respekt för det kungliga myntet. Flera vittnen hävdar att han har kallat kronans guldmynt för "skälmska" och vägrat erkänna deras fulla värde. Jöns försvarar sig med att vittnena är hans gamla fiender och vill honom illa. Vittnesmålen är noggrant beskrivna och brottsmisstankarna verkar tas på stort allvar. Eftersom det rör sig om händelser som utspelar sig i en annan stad så överlämnas ärendet till kungen för dom.

Det sista fallet handlar om dråpet på Nils Nilsson. Tydligt har en skeppstimmerman vid namn Frans Bertilsson hållit barnöl och bjudit in flera vänner. Troligtvis dracks det en hel del. En grupp danskar som inte var ditbjudna men kommit ändå hamnade i bråk med några av de övriga gästerna. Barnets fadder, en köpman vid namn Johan, tog extra illa vid sig och drog rentav sin värja. Han blev dock avvärnad av de övriga gästerna och utkastad. Efter att ha styrkt sig ytterligare så kom han tillbaka och krävde sin värja. Han blev inte insläppt och Nils Nilsson som var en av de inbjudna gästerna försökte lugna honom. En av kvinnorna i huset som gömt värjan

började bära ut den igen när en annan av gästerna, en dansk ifrån Halland som hette Nils Björnsson, ryckte åt sig värjan och helt oprovocerat stack ner Nils Nilsson. Rådet och fogden verkar tycka att fallet är relativt enkelt och okomplicerat. Nils Björnsson erkänner dådet även om han inte kan förklara varför han har stuckit ned något som han knappt ens kände. Han verkar själv vara en sågare och hade druckit friskt innan han kom till barnölet. Det rekommenderade straffet är döden genom halshuggning men vidarebefordras till kungen för godkännande.

Mellan år 1628 och 1630 har endast tre stycken fall vidarebefordrats till kungen för dom, två stycken 1628 och ett under 1629.³⁸ Två av fallen handlar rör stöld av viktiga papper och det tredje handlar om en besvärlig holländsk köpman och skeppare.

Det första fallet handlar om en holländare vid namn Adrian Foss. Han har exporterat spannmål trots kungligt förbud. Foss verkar ha varit väl medveten om denna risk men ändå chansat på att ingen skulle komma på honom. Adrian Foss och hans 1800 tunnor med spannmål förekommer flera gånger i tänkeböckerna för år 1628.³⁹ och han ger inte precis något ångerfullt intryck. Domen lämnas helt i kungens händer.

Det andra fallet under 1628 utspelar sig i den Norra Förstaden och rör handlingar stulna ifrån kungens räknekammare, kvitton, räkenskaper och brev. Dessa har återfunnits i Thomas Janssons ägor och nu ombeds han förklara sig. Thomas Jansson förefaller vara en köpman och har en egen liten bod. Enligt hans egen utsago ska hans bodpojke i hans frånvaro ha köpt ett antal begagnade papper ifrån en annan pojke vid namn Erik. Bodpojken hette Bertil Slån och kom ifrån Stralsund, han verkar inte ha kunnat språket särskilt väl. Vid ett senare tillfälle så stod en rådman som hette Hans Thomasson i boden när pojken kom in med fler papper. När han frågade var de kom ifrån så svarade pojken att det var gamla kasserade handlingar som slängts ut ifrån slottet. Men efter detta återkom pojken inte mer. Rätten verkar inte tvivla på Thomas Janssons utsaga och betraktar honom inte som en tjuv eller hälare. Han verkar vara en relativt välansedd medborgare i staden. Men eftersom det är ett så pass viktigt mål så skickas det ändå vidare till kungen för dom.

Nästa fall handlar också om stöld av viktiga kungliga papper men är av en något allvarligare natur. En löjtnant vid namn Cornelius Persson och en preussisk sekreterare skulle föra ett antal mycket viktiga papper, bland annat ett stillaståndstraktat mellan Polen och Sverige, till kungen i Stockholm. När de landsteg i Kalmar så mötte de en soldat som hette Mats Eriksson och varit fången i Polen. Soldaten fick slå följe med dem men visade sig inte vara särskilt pålitlig. På

³⁸ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 168, sid 180-183, 1629, sid 99-100

³⁹ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 153-154, sid 160-161, sid 164-165

vägen bröt han upp den korg där handlingarna samt lite pengar förvarades och stal dem. Dock greps han snabbt igen med allt stöldgods på sig. Brottet verkar betraktas som synnerligen grovt och kungen vill statuera ett exempel med den tjuvaktige soldaten. Bara fem dagar efter rättegången hängs han utan krusiduller.

Det förekommer också ett tillfälle i början av 1630 där en köpman vid namn Henrik Småpeppar hotar att gå till kungen om inte en viss Hans Nilsson betalar de pengar, med ränta, som han är skyldig.⁴⁰ Det visar sig så småningom att rådet och borgmästaren är skyldiga Henrik Småpeppar pengar, som de dock inte är särskilt ivriga att betala. Småpeppar påminner dem om deras skuld vid upprepade tillfällen under hela året men utan resultat. Hotet om att gå till kungen verkställs inte, i alla fall inte under den tid som denna undersökning sträcker sig.

Övrigt

Under kategorin övrigt har jag sammanställt de fall som inte passar in under någon annan kategori eller är väldigt svårplacerade. Enstaka eller särpräglade händelser som ändå är av vikt då de kan ytterligare kasta ljus över de två kungarna och deras skilda personligheter. De är inte särskilt många och jag har valt att gå närmare in på endast de som på något sätt är väsentliga för den här uppsatsen.

Karl IX agerar flera gånger själv handelsman och bjuder ut gods ifrån olika delar av riket till Stockholms borgerskap. Under juli 1603 undrar han om någon är intresserad av att köpa 300 skeppspund stångjärn eller koppar, drygt ett år senare försöker kungen kränga en mängd gods som anlant ifrån Riga, bland annat lin, hudar och talg. Borgerskapet lovar att bege sig upp till slottet och titta på varorna men en och en halv vecka senare beklagar sig kungen över att ingen av dem har köpt något. På detta svarar borgarna ingenting men skomakarna fäller kommentaren: *”...att huderne woro för små och för tunne, och der hos för djra.”*⁴¹

I mitten av år 1603 nämns det att Karl har lånat pengar ifrån Danviks fattighospital, och i början av 1604 vill kungen låna 200 skeppspund stångjärn av borgarna. I mitten av år 1605 lånar han även proviant inför en resa.⁴²

⁴⁰ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1630, sid 101

⁴¹ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1603-1604, sid 94, sid 275, sid 291-292, 1605-1608, sid 23

⁴² *ibid.*, sid 93, sid 360

Den 12 september 1604 utfärdar kungen två stycken pass till två unga män som ska åka utomlands för att lära sig bokbindaryrket. Kungen ser noga till att förmana dem om att de inte får baktala varken honom eller Sverige när dem väl befinner sig utanför landets gränser.⁴³

Under sommaren 1603 inställer sig en kunglig ämbetsman hos Stockholms borgare för att delta emot klagomål som de har ha att framföra mot Lübeck och dels notera hur många som varit fängslade där. De som beklagar sig verkar främst vara välbärgade köpmän och skeppare med egna skepp, bland annat en av Stockholms borgmästare.⁴⁴

Under 1628 förekommer två fall av baktalning. Det ena riktat mot kungen och det andra mot drottningen. Båda fallen involverar samma personer nämligen en Salomon Pedersson som anklagas för att ha baktalat dem av Konrad Sadelmakares hustru. I båda fallen förnekar Salomon alla anklagelser och det hela löses med att kvinnan tar tillbaka sina anklagelser utan att kungen blandar sig i det hela.⁴⁵

I slutet av 1628 blir en man i kungens tjänst tillsagd för att han istället för att utföra de uppgifter han blivit ålagd jobbar privat vid sidan om.⁴⁶

Gustav Vasa tog ett fast grepp om kyrkan i och med införandet av protestantismen och kungarnas inflytande över religiösa ting går att spåra även i tänkeböckerna. År 1603 noteras det att kungen skall utse en ny kyrkoherde, 1628 straffas en grupp studenter och danska sjömän för att de förutom slagits med varandra, brutit mot kungens ”mandat om böndagarna”, och följande år läses en kunglig stadga ifrån 1617 gällande religionen upp för invånarna i Norra Förstaden.⁴⁷

⁴³ *ibid.*, sid 304

⁴⁴ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 89-92

⁴⁵ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1628, sid 89, sid 98

⁴⁶ *ibid.*, sid 157

Slutsatser

Inledningsvis går det snabbt att konstatera vem som är den drivande parten i kontakterna mellan kungen och Stockholms borgare. De båda kungarna har både ett direkt och ett indirekt inflytande som är mycket stort. Deras beslut väger synnerligen tungt nästan oavsett i vilket sammanhang det förekommer. Ofta, särskilt då när det gäller de kungliga påbuden, så får man intryck av att rådstugumötena betraktas som anslagstavlor eller lämpliga platser att tillkännage kungliga beslut inför en församlad grupp av Stockholms viktigaste borgare snarare än en plats för diskussion eller kompromisser. Det motstånd som anas mellan raderna är först och främst passivt. Emellanåt förekommer skriftliga protester, men diplomatiskt formulerade och kraftlösa. Då är det passiva motståndet effektivare. Och trots de ibland upprörda och hårda orden ifrån kungen så förekommer det inget fall där någon borgare faktiskt döms för olydnad. Det kan bero både på att borgarna skärper till sig när kungen börjar ryta eller på att kungens hot kanske inte är så allvarligt menade i slutändan.

Tankar på krig och försvar förenar far och son, även om flottan alltmer kommer att förknippas med Stockholm under Gustav II Adolf. Men ett genomgående mönster är att stockholmsborna eller åtminstone stadens borgare, snarare är finansiärer av kriget än soldater i det. Det utgör alltför värdefulla ekonomiska resurser för att hamna på slagfältet.

Men vad skiljer då de två kungarna åt? Först och främst är det den blotta mängden av noteringar där de nämns. Gustav II Adolf ger ett mycket aktivare intryck än sin far, särskilt med tanke på att han under stora delar av år 1628-1630 befinner sig utomlands. Han är inte lika personligt engagerad i småsaker heller för den delen och verkar ha bättre pli på de ibland motsträviga stockholmarna även om han får hota dem med böter när de inte lyder tillräckligt fort.

Tänkeböckerna tecknar en bild av Karl IX som inte är särskilt smickrande alla gånger. Han verkar vara betydligt mer misstänksam och paranoid än sin son, flera gånger straffar han hårt de som baktalat honom på olika sätt. Vilket i och för sig kanske inte är särskilt konstigt med tanke på att han personligen deltagit i avsättande av två legitima kungar. Låt oss heller inte glömma att Sigismund dog först 1632, samma år som Gustav II Adolf. Han fanns alltså kvar som ett potentiellt hot under hela Karl IX tid som kung. Men å andra sidan var han också ett möjligt hot under Gustav II Adolfs tid, även om denne var framgångsrikare rent militärt än sin far. Karl IX styre verkar också på många sätt mer småskaligt än Gustavs. Han framstår som mer av en köpmannakung jämfört med sin efterföljare, krigaren. I alla fall om man får tro hans inblandning

⁴⁷ ”Stockholms tänkeböcker från år 1592”, 1603-1604, sid 96, 1628, sid 62-64, 1629, sid 299

i stockholmsbornas affärer. Att kungen personligen agerar som försäljare av varor och dessutom lånar pengar och gods är inget man ser under Gustav II Adolfs tid. Men låt oss inte heller glömma bort att det är hans som lägger grunden till många av de institutioner som hans son sedan ska komma att dra nytta av ett knappt kvartssekel senare.

Gustav II Adolf visar ett stort intresse av vilka som bosätter sig i hans huvudstad och deras ambitioner. Att härskaren av en expansiv ung stat vill ha en huvudstad som han stolt kan visa upp för omvärlden är inte särskilt konstigt. Ett sätt att få detta är att reglera vilka som ska ges förtur till bostäder och tomter inom stadens gränser. Så att resursstarka och ambitiösa personer expanderar och försköner staden. Vi ser prov på hur flera adelsmän stoltserar med kungliga brev på sina tomter. Överhuvudtaget delar Gustav ut en stor mängd privilegiebrev. Att kungens fullmakter hade så stort värde att de i princip var omöjliga att överklaga tyder också på ett ökat inflytande.

Vi får tydliga bevis på att kungarnas personlighet har ett stort inflytande på deras beslut och vad de intresserar sig för, inte minst när vi tittar på de rättsfall som hänvisats till kungen för dom. Här ser vi återigen prov på Karl IX misstänksamhet. Men vi märker också effekterna av Hovrätten då inga dråpsfall hänvisas till kungen även om ett benådningsskott finns med i tänkeböckerna.

Men vilken kung är det då som har starkast grepp om stockholmarna? Trots att det är Karl IX som genomför sådana saker som att stycka av Norra Förstaden så verkar ändå borgarna inte lika kuvande under honom som under hans son. De protesterar mer och lyckas rentav hindra att hans föreslagna gulds katt blir verklighet. Kungen ställer inte heller lika stora krav på dem om underhåll till armé och flotta. Det faktum att kungen emellanåt lånar järn och pengar ifrån staden kan knappast bidra till att stärka hans position heller. En sådan sak som att stadens skomakare lite föraktfullt avfärdar hans utbudna varor som dåliga är ett tecken på att han inte håller Stockholm i ett järnhårt grepp. Hans son bjuder visserligen inte ute några varor och har sina egna problem med trilsande stadsbor. Men de protester han möter är mycket färre och svagare. Ingen lyckas upphäva någon skatt eller påverka honom med sitt missnöje. Han verkar också ha ett helt annat intresse av staden och dess expansion än sin far som mest ser till de rent ekonomiska bitarna.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Humanistiska biblioteket vid Linköpings universitet:

Stockholms tänkeböcker ifrån år 1592, 1603-1604, Folke Sleman, Göran Setterkrans, ed.
(Stockholm 1959)

Stockholms tänkeböcker ifrån år 1592, 1605-1608, Nils Staf, ed.(Stockholm 1963)

Stockholms tänkeböcker ifrån år 1592, 1628, Jan Gejrot, ed. (Stockholm 1998)

Stockholms tänkeböcker ifrån år 1592, 1629, Bo Elthammar, ed. (Stockholm 2000)

Stockholms tänkeböcker ifrån år 1592, 1630, Bo Elthammar, ed. (Stockholm 2002)

Litteratur

Inger, Göran, "*Svensk rättshistoria*" (Malmö 1997)

Lindkvist, Thomas, Sjöberg, Maria, "*Det svenska samhället 800-1720 – Klerkerna och adelns tid*" (Lund 2003)

Lindström, Dag, "*Skrå, stad och stat – Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350-1622*" (Uppsala 1991)

Sandberg, Robert, "*I slottets skugga – Stockholm och kronan 1599-1620*" (Stockholm 1991)

Sundin, Jan, "*För Gud, staten och folket*" (Lund 1992)